

Article

Kitab Jawi : Verifying Philosophical Method in Islamic Theology

Faisol Haji Awang

*Ph.D.[Candidate] (Islam Civilization), Lecturer in Philosophy and Islamic Studies Department
of Usulluddin (Islamic Creed)*

*Department of Usulluddin ,Faculty of Islamic Studies
Yala Islamic University*

Abstract

The main propose of this study is to identify the methodology employed by the Malay Muslim Scholars especially Shaikh Da'ud al-Fatani in his major work "*al-Durr al-Thamin*" in discussing and presenting the problem of faith and creed in Islam.

The result of the study obviously showed that: in discussing and presenting the problem of faith and creed in Islam, the original methodology prescribed in al-Qur'an and *al-Sunnah* must be strictly followed. However, according to Shaikh Da'ud al-Fatani's, he conceived that beside what had been prescribed in the vital Islamic primary sources, the logical and dialectical method could be also used for discussing the principle of Islamic faith i.e., to proof the Existence of Allah, the concept of *Tahhid*, the Essence of Allah, the Names and the Attributes of Allah as well.

Keywords: Philosophy of Religion, Ultimate Reality, Islamic Theology (*'Ilm al-Kalam*), The Attribute of God, Ontological Proof,

บทความวิชาการ

กิตาบญาวี : การนำเสนอทัศนะเรื่องความศรัทธาในเชิงปรัชญา

ไฟซ็อล หะยิอาวัง

Ph.D. [Candidate] (อารยธรรมอิสลาม), อาจารย์

สาขาวิชาอูศูลุดดีน (หลักการศรัทธาในอิสลาม), คณะอิสลามศึกษา

มหาวิทยาลัยอิสลามยะลา

บทคัดย่อ

ประเด็นปัญหาหลักของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มุ่งอยู่ที่ปัญหาปรัชญาศาสนา เรื่องวิธีการนำเสนอหลักการศรัทธาในอิสลามตามทัศนะของปวงปราชญ์มุสลิม ซึ่งเน้นศึกษาทัศนะของท่านเชคดาอูด อัล-ฟาฏอนี โดยใช้วิธีการศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary research) ในการรวบรวมข้อมูลจาก กิตาบญาวี “al-Durr al-Thāmin” และจากหลักคำสอนปณมูมิอิสลามที่ถกปัญหาเรื่องความศรัทธาเป็นหลัก ทั้งนี้เพื่อนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบให้เห็นถึงความเหมือนและความแตกต่างในเรื่องวิธีการนำเสนอหลักการศรัทธาในอิสลาม ซึ่งผลการศึกษาพบว่า

วิธีการและเครื่องมือการนำเสนอหลักการศรัทธาตามแนวของหลักคำสอนปณมูมิอิสลามนั้นจะยึดหลักการที่ปรากฏในอัล-กัรอ่าน และอัล-ฮาดีษ เท่านั้น

สำหรับเชคดาอูดนั้นท่านมีทัศนะว่านอกจากหลักการที่ปรากฏในทั้งสองแหล่งคำสอนของอิสลามที่สำคัญ (อัล-กัรอ่านและอัล-หะดีษ) แล้ว กฎเกณฑ์ทางปัญญาและการถกปัญหาเชิงวิภาษวิธี (Dialectical Method) ก็สามารถนำมาใช้ในการนำเสนอและถกปัญหาเรื่องความศรัทธา โดยเฉพาะการยืนยันเพื่อพิสูจน์สถานภาพการมีอยู่ของอัลลอฮ์ และการถกปัญหาเกี่ยวกับความเป็นเอกะ ซาต (Zat) คุณลักษณะ และพระนามแห่งพระองค์อัลลอฮ์เช่นกัน

คำสำคัญ: ปรัชญาศาสนา, ความจริงสัมบูรณ์, อิลม อัล-กาลาม (Ilm al-Kalām), คุณลักษณะแห่งพระองค์อัลลอฮ์, การพิสูจน์ในเชิงภาวะวิทยา,

บทนำ

แต่ละศาสนาในโลกนี้มีวิธีการนำเสนอหรืออธิบายแนวความคิดและหลักคำสอนด้วยวิธีที่ต่างกันไป บางศาสนาอาจใช้หลักการและเหตุผลทางปัญญาหรือข้อโต้แย้งทางตรรกวิทยา หรือแม้แต่ข้อพิสูจน์ทางวิทยาศาสตร์เพื่อยืนยันความจริง ความเป็นไปได้ของหลักคำสอน และแนวความคิดของศาสนานั้นๆ ดังกรณีของพุทธศาสนาที่สอนให้ศาสนิกเชื่อในเรื่องผลแห่งการกระทำของมนุษย์ โดยการนำทัศนะต่างๆ เกี่ยวกับเรื่องกรรมมาอธิบายให้เห็นภาพว่า กรรมนั้นมีจริงและจะมีผลติดตามตัวผู้กระทำตลอดไปทั้งในทางความรู้สึกนึกคิดและในทางปฏิบัติ ซึ่งผลในทางจิตใจนั้น คือหากใครประพฤติไม่ดี หรือผิดหลักคำสอนของศาสนาแล้ว เขาจะมีความรู้สึกผิดตรึงตรายอยู่ในใจตลอดเวลา ส่วนในทางปฏิบัตินั้น คือผลแห่งความชั่วที่ผู้กระทำต้องรับผิชอบในรูปของบทลงโทษทั้งทางตรงและทางอ้อม

(อุทัย จิรธมโม, 2534 : 17)

ในขณะเดียวกันนั้น ยังมีอีกหลายศาสนาที่ไม่ได้อธิบายหลักคำสอน หรือความเชื่อของศาสนาด้วยเหตุผลทางปัญญา และข้อโต้แย้งเชิงตรรกวิทยาเพื่อโน้มน้าวให้ผู้คนศรัทธาในหลักคำสอน เพียงแต่บอกให้ทราบว่สิ่งใดควรยึดมั่นและปฏิบัติเท่านั้น เช่นคำสอนของศาสนาคริสต์นิกายคาทอลิก ที่สอนให้ชาวคาทอลิกร่วมกันไปทำพิธีสวดมนต์อ้อนวอนพระเจ้าที่โบสถ์ เพราะเชื่อว่าพระองค์จะทรงล้างบาปที่ติดมากับตัวมนุษย์ตั้งแต่กำเนิดอันเนื่องมาจากมนุษย์คนแรก (อาดัม) ได้กระทำให้ ซึ่งความศรัทธาของชาวคาทอลิกในหลักคำสอนดังกล่าว เป็นการสมควรแล้วด้วยเหตุผลสำหรับพวกเขาในการปฏิบัติตามหลักคำสอนของศาสนาที่พวกเขานับถืออยู่ (Alston, 1967: 286)

อิสลามในฐานะศาสนาแห่งพระองค์อัลลอฮ์ (ซุบฮานาฮู วาตาอาลา)¹ (อัล-กูรออัน, อาลิอิมรอน: 19) ก็เช่นกัน เป็นศาสนาที่ถือกำเนิดขึ้นมาเพื่อประกาศแนวคำสอนที่สำคัญบนพื้นฐานของหลักความศรัทธา 6 ประการคือ ศรัทธาในเอกองค์อัลลอฮ์ ศรัทธาในบรรดา

เทวทูต (มาลาอิกะฮ์)แห่งพระองค์ ศรัทธาในคัมภีร์แห่งพระองค์ ศรัทธาในศาสนทูตหรือศาสดาแห่งพระองค์ ศรัทธาในวันปรโลกหรือวันแห่งการตัดสิน และศรัทธาในกฎสถานะที่พระองค์ทรงกำหนด² ซึ่งในบรรดาหลักการศรัทธาทั้งมวลนั้น ความศรัทธาในพระองค์อัลลอฮ์ผู้ทรงเอกะ คือหลักการศรัทธาที่สำคัญที่สุด เสมือนยอดสูงสุดของปียามิตแห่งความศรัทธาในอิสลาม หลักการศรัทธาอีก 5 ประการในลำดับที่ตามมานั้น ล้วนแล้วแต่มีความผูกพันและเกี่ยวเนื่องกับพระองค์อัลลอฮ์ ในฐานะพระผู้เป็นเจ้า ผู้อภิบาลแห่งสากลโลก

วิวัฒนาการทัศนะเรื่องความศรัทธาในอิสลาม

อายะหฺ หรือโองการอัล-กูรออันที่พระองค์อัลลอฮ์ (ซุบฮานาฮู วาตาอาลา) ได้ประทานลงมาให้กับท่านศาสดามุฮัมมัด (ขอความสันติสุขจงมีแด่ท่าน) ในช่วงแรกๆ ของการเผยแผ่อิสลามนั้น จะเน้นประเด็นที่เกี่ยวข้องกับหลักการศรัทธาเกือบทั้งสิ้น จุดประสงค์คือการตอกย้ำให้มนุษย์เชื่อ และศรัทธาในความเป็นเอกะของพระองค์อัลลอฮ์ (มหาบริสุทธิ์ยิ่งพระองค์จากการตั้งภาคีใดๆ) โดยที่อิสลามมิได้ให้เหตุผล หรือข้อพิสูจน์ในเชิงภาวะวิทยาและข้อโต้แย้งทางตรรกวิทยา (Ontological and Logical Proof) เพื่อพิสูจน์สถานภาพการมีอยู่ของพระองค์อัลลอฮ์ในฐานะความจริงสูงสุด (Ultimate Reality) นอกจากจะเชิญชวนให้มวลมนุษยชาติเชื่อ และศรัทธามั่นในพระองค์ในฐานะพระเจ้าของผู้ทรงเอกะ ผู้ทรงสร้างสรรพสิ่ง ผู้ทรงรอบรู้และปรีชาญาณยิ่ง ผู้ทรงอภิบาลแห่งสากลโลก ฯลฯ การเชิญชวนของท่านศาสดามุฮัมมัด (ขอความสันติสุขจงมีแด่ท่าน) ในขณะนั้นมีทั้งผู้ยอมรับศรัทธาในพระองค์อัลลอฮ์ และผู้ปฏิเสธ โดยที่ท่านศาสดามุฮัมมัดมิได้ให้คำอธิบายที่สลับซับซ้อนด้วยเหตุผลทางปัญญาหรือข้อโต้แย้งเชิงตรรกวิทยา เพื่อพิสูจน์สถานภาพการมีอยู่แห่งพระองค์อัลลอฮ์ หรืออธิบายคุณลักษณะแห่งความยิ่งใหญ่และเกรียงไกรของพระองค์ให้ชาวอาหรับในสมัยนั้นเชื่อและศรัทธา ท่านเพียงเชิญชวนด้วยคำกล่าวว่า “โอ้มวลมนุษย์ เจ้าจงกล่าวเถิดว่า ไม่มีพระเจ้าอื่นใดนอกจากอัลลอฮ์ และมุฮัม

¹ เป็นคำสรรเสริญอัลลอฮ์ ในภาษาอาหรับ ซึ่งมีความหมายว่า “มหาบริสุทธิ์และสูงส่งยิ่งจึงมีแด่พระองค์”

² ใจความอัล-ฮาดีษ, รายงานโดยมุสลิม

มัดคือ ศาสนทูตแห่งพระองค์ แล้วพวกเขาก็จะได้รับความสำเร็จ” (al-Buti, 1991: 62) ท่านศาสดามุฮัมมัดได้ใช้เวลาประมาณ 23 ปี ในการเชิญชวนชาวอาหรับทั่วดินแดนอาราเบียให้ศรัทธาในพระองค์อัลลอฮ์ผู้ทรงเอกะ (มหাবริสุทธียิ่งพระองค์จากการตั้งภาคีใดๆ)

ต่อมาอาณาจักรอิสลามได้ขยายอาณาเขตกว้างออกไปยังดินแดนอื่นๆ ซึ่งเคยได้รับอารยธรรมกรีกและโรมัน(ตะวันออก) หรือไบเซนไทน์มาก่อน การขยายดินแดนดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลให้เกิดการประสานกลมกลืน (Assimilation) ทางด้านศิลปวิทยาการอิสลามและวัฒนธรรมอาหรับกับต่างชาติ ในขณะเดียวกันนั้นกิจกรรมการแปลตำราสาขาวิชาต่างๆ ก็ได้เกิดขึ้นอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะสาขาวิชาปรัชญาซึ่งเคยได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนอย่างดีจากผู้ครองนครรัฐอิสลามสมัยนั้น ปัจจัยดังกล่าวส่งผลให้วิทยาการต่างชาติ คือเทววิทยาคริสเตียน (Christian Theology) และปรัชญากรีก (Greek Philosophy) เข้ามามีอิทธิพลต่อวิธีการนำเสนอและอธิบายขยายความแนวความคิดอิสลาม³ (Islamic Thought) เรื่องหลักการศรัทธา (Principle of Islamic Faith) และคุณลักษณะแห่งพระองค์อัลลอฮ์ (Daudy, 1986, 5-6)

ต่อมาในช่วงศตวรรษที่ 2 แห่งศักราชอิสลาม (ฮ.ศ.) หรือประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 8-9 เป็นต้นมา การถกปัญหาทางเทววิทยาอิสลาม⁴ หรือที่เรียกว่าวิชา “อิลม อัล-กาลาม” [‘Ilm al-Kalam] (Discourse on Islamic Theology) ได้เริ่มขึ้นในหมู่นักปราชญ์มุสลิมอย่างแพร่หลาย ซึ่งต่างฝ่ายต่างก็มีวิธีการอธิบายและแนวทางการนำเสนอปัญหาในลักษณะที่แตกต่างกันออกไป โดยเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวกับความศรัทธาในความเป็นเอกะ

แห่งพระองค์อัลลอฮ์ หรือ เตาฮีด (Tauhid) และคุณลักษณะแห่งพระองค์อัลลอฮ์ (Sifatul-Lah)

นับตั้งแต่นั้นมานักปราชญ์มุสลิมถูกแบ่งออกเป็นสองกลุ่ม หรือสำนักคิดใหญ่ๆ⁵ ตามทฤษฎีและวิธีการอธิบายประเด็นปัญหาที่ต่างฝ่ายต่างยึดถืออยู่ สำนักคิดแรกนั้นเป็นกลุ่มที่ยึดหลักการศรัทธาในความเป็นเอกะและคุณลักษณะแห่งพระองค์อัลลอฮ์ ตามแนวคำสอนปฐมภูมิของอิสลาม โดยจะไม่พยายามตีความหมาย หรืออธิบายขยายความเพิ่มเติม ส่วนสำนักคิดที่สองนั้น เป็นกลุ่มที่ยึดหลักการและเหตุผลทางปัญญา และข้อโต้แย้งเชิงตรรกวิทยาในการอธิบายทำความเข้าใจปัญหาดังกล่าว (Nasution, 1986: 23) อย่างไรก็ตามดูเหมือนว่า อิทธิพลของสำนักคิดที่ใช้หลักการและเหตุผลทางปัญญา และข้อโต้แย้งเชิงตรรกวิทยาได้เข้ามามีบทบาทในโลกมลายูแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หรือที่รู้จักกันในนาม “นูซันตารา” (Nusantara) พร้อมๆ กับการเผยแพร่ศาสนาอิสลามจากดินแดนอาราเบียก่อนสำนักคิดที่ยึดหลักการตามแนวคำสอนปฐมภูมิแห่งอิสลาม คือประมาณปี ฮ.ศ. 500 หรือในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 11-12 (Wanteh, 1991: 10)

ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 15-17 อาณาจักรปัตตานี ซึ่งเป็นหนึ่งในศูนย์กลางทางด้านวิทยาการอิสลามของโลกมลายูแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (A. Malek, 1994 : 91-128; 91-128; Wanteh, 1991:10) ปวงปราชญ์มลายูสมัยนั้น ส่วนใหญ่รับแนวความคิดของฝ่ายที่ยึดเหตุผลทางปัญญาและการโต้แย้งโดยใช้หลักการเชิงตรรกวิทยาในการอธิบายประเด็นปัญหาความศรัทธาใน อัลลอฮ์ และคุณลักษณะแห่งพระองค์ (ซุบฮานาฮู วา ตาอาลา)

ต่อมาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18-19 เชคดาอูด อัล-ฟาฏอนี (Shaik Da’ud al-Fatani, 1769-1847) คือหนึ่งในบรรดาปวงปราชญ์มลายูชาวปัตตานีที่มีผลงาน

³ คำว่าแนวความคิดอิสลาม (Islamic Thought) นั้น คือผลที่เกิดขึ้นจากความพยายามของปวงปราชญ์ (‘Ulma’) มุสลิมที่มีความรอบรู้ในสาขาวิชาเฉพาะทางของแต่ละคน ในการอธิบายขยายความหลักคำสอนของอิสลาม ตามหลักการที่ได้กำหนดไว้ (Bin Ngah, 1983)

⁴ การใช้ศัพท์คำว่า “เทววิทยาอิสลาม” ซึ่งตรงกับศัพท์บัญญัติที่แปลมาจากภาษาอังกฤษว่า “Islamic Theology” ในที่นี้ไม่ได้หมายถึง อิสลามเป็นศาสนาที่นับถือเทวดาเหมือนกับศาสนาอื่นใด หากแต่เป็นการพิจารณาตามหลักของศาสนาคริสต์ที่จำแนกอิสลามเป็นศาสนาซึ่งจัดอยู่ในกลุ่มเอกเทวนิยม (Monotheism) ที่นับถืออัลลอฮ์ ในฐานะพระเจ้า (God) ผู้ทรงเอกะ (กิริติ บุญเจือ. 2524; C. Reess, William, 1980; Frolow, I, 1984) ซึ่งต่อไปนี้จะใช้คำว่า “อัล-กาลาม” (al-Kalam) แทนคำว่า “เทววิทยาอิสลาม”

⁵ กลุ่มแรกรู้จักในนาม “ซาลัฟ” (Salaf) ซึ่งมีความหมายในเชิงนิรุกติศาสตร์ว่า ผู้ที่มาก่อน หรือชนรุ่นก่อน และกลุ่มที่สองนั้น จะรู้จักกันในนามว่า “คอสัฟ” (Khalaf) อันหมายถึง ผู้ที่มาหลัง หรือชนรุ่นหลัง (al-Silly, 1993: 25-28) จากสำนักคิดทั้งสองค่ายใหญ่ๆ ดังกล่าวนั้น ยังมีสำนักคิดย่อยๆ ในแต่ละเครือข่ายอีกมากมายเกิดขึ้นตามมา

ด้านการประพันธ์กิตาบบัญญาวี (Kitab Jawi)⁶ ได้แต่งตำราหลายสาขาวิชา อาทิ วิชาฟิกฮฺ (กฎหมายอิสลาม) วิชาตารีคอิสลาม (ประวัติศาสตร์อิสลาม) วิชาอัล-ฮาดิษ (วจนะของท่านศาสดา) และที่สำคัญคือ วิชาอุศูลุดดีน (หลักการศรัทธาในอิสลาม)

กิตาบบัญญาวี ของท่านเช็คดาอุดที่มีชื่อว่า “อัล-ดรร อัล-ซามิน” (al-Durr al-Thamin) ซึ่งถูกปัญหาเรื่องความศรัทธาในอิสลามนั้น เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในโลกมลายูแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Che Daud, 1988) และได้รับการยอมรับให้เป็นตำราหลักในการเรียนการสอนวิชาหลักการศรัทธาอิสลามในสถาบันศึกษาอิสลามแบบดั้งเดิม หรือที่รู้จักกันในนามของ “ปอนด์” (Pondok) ส่วนใหญ่ ซึ่งการนำเสนอทัศนะเรื่องความศรัทธาของเช็คดาอุด อัล-ฟาฏอนี ตามที่ปรากฏในกิตาบบัญญาวี “อัล-ดรร อัล-ซามิน” ดังกล่าวนั้น นับว่าเป็นผลงานด้านวิชาการที่สำคัญยิ่งของปราชญ์มลายูชาวปัตตานีท่านหนึ่งในสาขาวิชาหลักการศรัทธาและอารยธรรมอิสลาม

ดังนั้นการศึกษาทัศนะของเช็คดาอุด อัล-ฟาฏอนี ตามที่ท่านได้นำเสนอไว้ในกิตาบบัญญาวี “อัล-ดรร อัล-ซามิน” นอกจากจะเป็นการศึกษาเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในหลักการศรัทธาแห่งอิสลามแล้ว ยังเป็นการศึกษาถึงวิธีการนำเสนอและการแก้ปัญหาในรูปแบบของการผสมผสานระหว่างวิธีการทางศาสนา หรือวิธีการประกาศิต (Dogmatic Method) (กิริติ บุญเจือ, 2518) กับวิธีการทางปรัชญาในการอธิบายประเด็นปัญหาดังกล่าว อันเป็นลักษณะเด่นของการนำเสนอแนวความคิดของปวงปราชญ์มลายูในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18-20 ที่นำเสนอใจอีกด้วย

ปวงปราชญ์มลายูกับการนำเสนอทัศนะเรื่องความศรัทธาในเชิงปรัชญา

เนื่องจากการศึกษาค้นคว้านี้จะเน้นประเด็นเกี่ยวกับปัญหาปรัชญาศาสนา เรื่องความศรัทธาตามทัศนะของปราชญ์มลายู โดยการศึกษาวิเคราะห์ทัศนะของ เช็คดาอุด อัล-ฟาฏอนี จากกิตาบบัญญาวี อัล-ดรร อัล-ซามิน (al-Durr al-Thamin) ของท่านเป็นหลัก เพื่อนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบกับหลักคำสอนปณมูมิอิสลามในด้านการนำเสนอ และการอธิบายประเด็นปัญหาเกี่ยวกับหลักการศรัทธาในความเป็นเอกะแห่งพระองค์อัลลอฮ์ ซึ่งประเด็นสำคัญๆ ที่จะหยิบยกมากล่าวในครั้งนี้ได้แก่ แหล่งที่มาของหลักคำสอนและแนวความคิด เครื่องมือ ตลอดจนวิธีการนำเสนอประเด็นปัญหา อัล-กอลาม (Islamic Theology) โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นปัญหาเรื่องความศรัทธาในคุณลักษณะและพระนามแห่งพระองค์อัลลอฮ์ (มหาบริสุทธิ์ยิ่งพระองค์จากการตั้งภาคีใด ๆ)

1. แหล่งที่มาของหลักคำสอนและแนวความคิดอิสลาม

เช็คดาอุด อัล-ฟาฏอนี ในฐานะนักปราชญ์มลายูท่านหนึ่ง ที่มีทัศนะเกี่ยวกับความศรัทธาในเชิง อัล-กอลาม (al-Kalam) ตามแนวคำสอนของสำนักคิด “อัล-อัช อารีเยฮ์” (al-‘Ash‘ariyah)⁷ เช่นเดียวกับปวงปราชญ์มลายูร่วมสมัยท่านอื่นๆ (Ibn ‘Abd Allah Ibn Idris, 1812: 3; Bin Ngah, 1983: 9; Che Daud, 1988: 12; Haji Abdullah, 1990: 106, 115-116)

จากพื้นฐานแนวความคิดในเชิง อัล-กอลาม ที่โน้มไปทางสำนักคิด อัล-อัชอารีเยฮ์ ท่านเช็คดาอุด อัล-ฟาฏอนี จึงมีทัศนะเกี่ยวกับแหล่งที่มาของความรู้และแนวความคิดเกี่ยวกับความศรัทธาในอิสลามว่า นอกจากหลักคำสอนปณมูมิของอิสลามแล้ว ปัญญาและเหตุผล

⁶ ในเชิงนิรุกติศาสตร์ คำว่า “กิตาบบัญญาวี” ในภาษามลายูนั้นหมายถึงตำราหรือหนังสือ และคำว่า “Jawi” หมายถึงคนชาวที่อาศัยอยู่ในประเทศอินโดนีเซีย อย่างไรก็ตามคำว่า “Jawi” ดังกล่าวยังหมายถึงรวมถึงชาวมลายูทั้งหมดที่อาศัยอยู่ในภูมิภาคนูซันตาราอีกด้วย เพราะชาวอาหรับในอดีตมักเข้าใจว่าคนที่อาศัยอยู่ในโลกมลายูแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็คือ “คนชาว” ดังนั้นตำราหรือหนังสือที่แต่งขึ้นโดยชาวมลายูด้วยภาษามลายูอักษรอาหรับ จะถูกเรียกว่า “Kitab Jawi” (Jawi Script) ต่อมาความเข้าใจในคำว่า “กิตาบบัญญาวี” นั้นถูกเจาะจงเฉพาะตำราที่แต่งขึ้นด้วยอักษรอาหรับโดยปวงปราชญ์มลายูมุสลิม ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับวิชาการอิสลามเท่านั้น (R. Roolvink, 1975:2)

⁷ อัล-อัชอารีเยฮ์ คือหนึ่งในสำนักคิด อัล-กอลาม (Madhhab al-Kalam) ที่ก่อตั้งขึ้นโดยท่านอิหม่าม อาบู อัล-ฮาซัน อัล-อัชอารี (Abu al-Hasan al-‘Ash‘ari, 935 A.H.) โดยที่ทัศนะของสำนักคิดดังกล่าวมีลักษณะเด่นคือ การนำเสนอประเด็นปัญหาหลักการศรัทธาอิสลามด้วยวิธีการทางปรัชญาแบบวิภาษ (Dialectical Method) ซึ่งเน้นการใช้เหตุผลทางปัญญาและข้อโต้แย้งเชิงตรรกวิทยาในการแก้ปัญหาอุปสรรค (Metaphysical problem) มาผสมผสานกับวิธีการของ อัล-กอลาม (al-Kalam) ในการยืนยัน โต้ตอบ และปกป้องข้อเท็จจริงอันเกี่ยวเนื่องกับหลักการศรัทธาในอิสลาม และคุณลักษณะอันสัมบูรณ์ (Ultimate Reality) แห่งพระองค์อัลลอฮ์ (Hanafi, 1983: 12-13 ; Nasution, 1986 : 61-75)

คือแหล่งที่มาของความรู้และแนวความคิดที่สำคัญเช่นกัน ซึ่งแนวความคิดของท่านเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในกิตาบ “อัล-ดุร อัล-ซามีน” ว่าด้วยคำจำกัดความของวิชาหลักการศรัทธา (Islamic Principle of Faith) และทฤษฎีความรู้ (Epistemology) (Frolov, 1984, 128) ในอิสลาม ดังที่ท่านเชคดาอูดได้อธิบายเพื่อยืนยันในเรื่องดังกล่าวว่า “วิชา อุศูลุดดีน หรือวิชา หลักการศรัทธาในอิสลามนั้น คือวิชาที่ว่าด้วยการยึดมั่นในหลักการศรัทธาแห่งอิสลาม ซึ่งความศรัทธาดังกล่าวเกิดขึ้นได้เพราะมีหลักฐานต่างๆ ที่เชื่อถือได้มาสนับสนุน” (Ibn ‘Abdullah Ibn Idris, 1812: 3)

คำว่าหลักฐานต่างๆ ที่เชื่อถือได้ตามทัศนะของท่านเชคดาอูด อัล-ฟาฏอนี ดังกล่าวข้างต้น หมายถึงหลักฐานต่างๆ ที่ได้จากหลักคำสอนปฐมภูมิของอิสลาม และข้อโต้แย้งที่ได้จากกระบวนการคิดและอ้างเหตุผลในเชิงตรรกวิทยา (Ibn ‘Abdullah Ibn Idris, 1812: 4)

นอกจากนี้ท่านเชคดาอูดยังได้กล่าวถึงความสำคัญของการใช้สติปัญญาและเหตุผลในฐานะแหล่งที่มาของความรู้ที่สำคัญของมนุษย์ในคำอธิบายของท่านว่า “...สำหรับคนที่มีความศรัทธามั่นเพราะการรอบรู้ นั่นคือผู้ที่ได้รับความรู้จริงผ่านหลักฐานที่ถูกต้อง ซึ่งสอดคล้องกับหลักคำสอนที่มาจากพระองค์อัลลอฮ์และท่านศาสดาแห่งพระองค์ และข้อพิสูจน์ต่างๆ (ที่เกิดจากกระบวนการคิดและเหตุผลทางปัญญาเป็นหลัก)” (Ibn ‘Abdullah Ibn Idris, 1812: 5) นอกจากนี้ เชคดาอูดได้หยิบยกหลักฐานจาก อัล-ฮาดีษ เพื่อยืนยันว่า ท่านศาสดามุฮัมมัด (ขอความสันติสุขจงมีแด่ท่าน) ได้เชิญชวนให้มุสลิมเรียนรู้วิชาหลักการโต้แย้ง (‘Ilm al-Munazarah) เพื่อประโยชน์ในการยืนยันหลักการศรัทธาที่ปรากฏอยู่ในหลักคำสอนปฐมภูมิอิสลาม (Ibn ‘Abdullah Ibn Idris, 1812: 4) ความว่า “จงเรียนวิชาหลักการโต้แย้ง (เพื่อยืนยันและรับรองหลักการศรัทธาในอิสลาม) กันเถิด เพราะพวกเจ้าทุกคนจะต้องเป็นผู้รับผิดชอบ (ในเรื่องดังกล่าว)”⁸

⁸ อัล-ฮาดีษ หรือวจนะของท่านศาสดาดังกล่าว ผู้เขียนไม่สามารถจะสืบค้นสายรายงานที่ชัดเจนได้ ดังนั้น จึงไม่สามารถที่จะระบุสถานะภาพของ อัล-ฮาดีษ ดังกล่าว ว่า ถูกต้อง “ศอฮีหฺ” (sahih) หรือไม่ เช่นไร

ยังมีคำอธิบายจากเชคดาอูด ที่ชัดเจนกว่านี้เกี่ยวกับความสำคัญของการใช้ปัญญาและเหตุผลในฐานะแหล่งที่มาของความรู้ที่สำคัญในอิสลามว่า “แหล่งที่มาของความรู้สำหรับมนุษย์นั้น มีทั้งหมด 3 แหล่งด้วยกันคือ ประสาทสัมผัสทั้งห้าที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ข้อมูลความรู้ที่เชื่อถือได้ และ สติสัมปชัญญะ...” (Ibn ‘Abdullah Ibn Idris, 1812: 6)

ดังนั้นเราสามารถสรุปทัศนะของท่านเชคดาอูด อัล-ฟาฏอนี ในเรื่องแหล่งที่มาของความรู้ (ญาณวิทยาอิสลาม) ได้ว่านอกจาก อัล-กุรอาน และอัล-ฮาดีษของท่านศาสดามุฮัมมัด (ขอความสันติสุขจงมีแด่ท่าน) แล้ว ปัญญาและเหตุผลก็นับว่าเป็นแหล่งที่มาของความรู้และแนวความคิดอิสลามเช่นกัน

1. เครื่องมือและวิธีการนำเสนอแนวความคิด

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ท่านเชคดาอูด อัล-ฟาฏอนี ได้รับแนวความคิด อัล-กาลาม มาจากสำนักคิด อัล-อฆอริยยะห์ ซึ่งให้ความสำคัญกับการใช้เหตุผลทางปัญญาและข้อโต้แย้งเชิงตรรกวิทยา (Syllogism) ฉะนั้นเพื่อปูทางไปสู่ความเข้าใจปัญหา อัล-กาลาม โดยเฉพาะประเด็นเกี่ยวกับคุณลักษณะแห่งพระองค์อัลลอฮ์ (Attributes of God) หรือ “ซ็ฟัติลลาฮ์” (Sifatul-Lah) เชคดาอูดได้นำเสนอเครื่องมือและระเบียบวิธีเชิงตรรกวิทยาที่จำเป็นสำหรับการศึกษาทำความเข้าใจปัญหาดังกล่าวเบื้องต้น โดยที่ท่านได้ให้คำจำกัดความและคำอธิบายเครื่องมือและวิธีการต่างๆ เหล่านั้นในบทนำของ กิตาบ อัล-ดุร อัล-ซามีน (al-Durr al-Thamin) อย่างละเอียดชัดเจนก่อนเข้าสู่กระบวนการแก้ปัญหา อัล-กาลาม ที่ลีกลงไปเป็นรายประเด็น

เครื่องมือทางตรรกวิทยาดังกล่าวท่านเรียกว่า “ฮุกม อักล” (Hukm ‘Aql) อันหมายถึงกฎเกณฑ์ทางปัญญา (The Law of Reason) ซึ่งแบ่งออกเป็นสามประการใหญ่ๆ ดังนี้

1. วาญิบ (Wajib) หมายถึง จำต้องยอมรับด้วยปัญญา
2. มุสตาฮิล (Mustahil) หมายถึง ยอมรับด้วยปัญญาไม่ได้
3. ญาอีซ (Ja’iz) หมายถึง ยอมรับได้ด้วยปัญญา

กฎเกณฑ์ทางปัญญาทั้งสามประการดังกล่าว ท่านเช็ดดาวูดได้ประยุกต์ใช้เพื่อแก้ปัญหา อัล-กาลาม (Theological Problem) เท่านั้น และจะไม่มีผลในทางศาสนบัญญัติแต่อย่างใด กล่าวคือไม่ว่าปัญญาจะรับได้หรือไม่ก็ตาม ก็จะไม่มีผลต่อบาป บุญ คุณโทษ ในทางศาสนาอิสลาม (Ibn ‘Abdullah Ibn Idris, 1812: 7-9)

นอกจากกฎเกณฑ์ทางปัญญาแล้ว ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับที่มาและธาตุแท้ของสรรพสิ่ง คืออีกหนึ่งข้อตกลงเบื้องต้นที่จัดอยู่ในเครื่องมือสำคัญของท่านเช็ดดาวูด ที่จำเป็นต้องใช้ในการแก้ปัญหา อัล-กาลาม (Theological Problem) โดยเฉพาะเรื่องความศรัทธาในคุณลักษณะและพระนามแห่งพระองค์อัลลอฮ์ (มหาบริสุทธิ์ยิ่งจะมีแต่พระองค์)

ดังนั้นเราจึงพบว่า เช็ดดาวูด อัล-ฟาฏอนี ได้อธิบายถึงที่มาและธาตุแท้ของสรรพสิ่ง ที่มีสถานะแตกต่างกันดังนี้ คือ

1.อะยาน (‘Ayan) หมายถึงสิ่งที่มีอยู่บนพื้นฐานของตัวเอง ซึ่งแบ่งออกเป็นสองชนิดได้แก่

1.1 สิ่งที่มีอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่ต้องอาศัยส่วนประกอบจากสิ่งอื่นๆ ในการแสดงตนในรูปของสี กลิ่น รส ที่ว่างและช่วงเวลา (Space and Time) หรือ กาละ เทศะนั้น เรียกว่า “ญิสม” (Jism) หรือสสารวัตถุ (Substance)

1.2 สิ่งที่มีขึ้นจากส่วนประกอบหลายๆ ส่วนของสิ่งอื่น (นิวเคลียส) เรียกว่า “ญะฮัร” (Jauhar) หรืออะตอม (Atom) และสิ่งที่เกิดขึ้นจากส่วนประกอบแบบโครงสร้างเดี่ยวที่ไม่อาจแยกตัวออกจากกันได้ เรียกว่า “ญะฮัร ฟารด” (Jauhar-fard) หรือหน่วยที่เล็กกว่าอะตอม คือนิวเคลียส (Nucleus)นั่นเอง

2.อะอรอฎ (‘Arad) หรือ (Accidence) คือสิ่งที่ต้องพึ่งพาส่วนประกอบของอะตอมและนิวเคลียสเพื่อการปรากฏตัวของมันเองในรูปของสี กลิ่น รส กาละ และเทศะ (Ibn ‘Abdullah Ibn Idris, 1812: 7-9)

การหยิบยกแหล่งที่มาของแนวความคิดเกี่ยวกับความศรัทธาในอิสลาม ซึ่งนอกเหนือจากหลักคำสอนปฐมภูมิของอิสลาม (อัล-กุรอาน และอัล-ฮาดีษ) และการกำหนดเครื่องมือที่สำคัญทั้งสองชนิดของท่าน

เช็ดดาวูด นั้นแสดงให้เห็นถึงการใช้แหล่งที่มาและเครื่องมือสำหรับการนำเสนอปัญหา อัล-กาลาม ในรูปแบบของการผสมผสานระหว่างวิธีการตามแนวคำสอนปฐมภูมิของอิสลามกับวิธีการทางปรัชญาอย่างชัดเจน โดยที่ท่านเช็ดดาวูดได้บูรณาการวิธีการทางปรัชญาในรูปแบบของการโต้แย้ง หรือการอ้างเหตุผลทางปัญญาและกฎเกณฑ์ทางตรรกวิทยา เพื่อยืนยันประเด็นปัญหาและโต้ตอบข้อโต้แย้งต่างๆ ในเชิง อัล-กาลาม กล่าวคือการใช้วิธีการโต้แย้งด้วยการอ้างเหตุผลทางปัญญาและตรรกวิทยา พร้อมๆ กับวิธีการอ้างอิงหลักฐานจากหลักคำสอนปฐมภูมิของอิสลามควบคู่กันเสมอในการแก้ปัญหาดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม แม้ทั้งสองวิธีการดังกล่าวจะมีความแตกต่างอย่างชัดเจนในเรื่องรูปแบบและกระบวนการนำเสนอ หากแต่ทั้งสองวิธีการนั้น ดูเหมือนว่าสามารถที่จะนำมาใช้บนพื้นฐานของจุดประสงค์อันเดียวกันที่สอดคล้องกันได้ กล่าวคือการอ้างเหตุผลทางปัญญาและตรรกวิทยานั้น จะถูกใช้ในรูปแบบของการแก้ปัญหาและยืนยันข้อเท็จจริง ซึ่งได้มาจากหลักคำสอนปฐมภูมิของอิสลามหรือจากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ใน อัล-กุรอาน หรืออัล-ฮาดีษ หรือจากทั้งสองแหล่งพร้อมๆ กันนั่นเอง

ดังจะเห็นได้จากวิธีการนำเสนอของท่านเกี่ยวกับประเด็นความศรัทธาในคุณลักษณะแห่งพระองค์อัลลอฮ์ในรูปแบบที่สมบูรณ์ โดยการนำหลักฐานและกฎเกณฑ์ทางปัญญาหรือ “ดาลิล อัล-อักล” (Reasoning Proof) (Zaqzuq, 1984) ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับที่มาและธาตุแท้ของสรรพสิ่ง (Proof from Essence) และการนำหลักฐานจากคำสอนปฐมภูมิ (ดาลิล อัล-นักล) มาอ้างอิงพร้อมๆ กัน ดังที่ปรากฏในคำอธิบายของท่านว่า

“พระองค์อัลลอฮ์ทรงมีอยู่ด้วย “ซาท” (Zat) [อาตมัน] แห่งพระองค์เอง (ซึ่ง) หลักฐานการมีอยู่ของพระองค์นั้น คือการมีอยู่ของจักรวาลและสรรพสิ่ง ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาใหม่ (สำหรับ) สิ่งที่เกิดขึ้นมาใหม่นั้น จำเป็นต้องมีผู้สร้างให้มันเกิดขึ้น และไม่มีใครสามารถสร้างมันได้นอกจากพระผู้ทรงสร้างที่มีคุณลักษณะสัมบูรณ์ยิ่ง (Ultimate Reality) (อัลลอฮ์) และสำหรับสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นมาใหม่นั้น สามารถพิสูจน์ได้

จากตัวมันเองที่ต้องรับการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา และมันยังมีคุณสมบัติของการครองที่หรือเทศะ (space) และอยู่ในห้วงเวลา (time) อีกด้วย” (Ibn ‘Abdullah Ibn Idris, 1812: 19)

“อัลลอฮ์ ทรงมีอยู่ด้วย “ซาต” (Zat) แห่งพระองค์เอง ดังที่พระองค์ได้ตรัสไว้ใน อัล- กุรอ่าน ความว่า “...พระองค์คือผู้ทรงสร้างฟากฟ้าและหน้าแผ่นดิน และสรรพสิ่งที่มีอยู่ในระหว่างทั้งสอง ภายในห้วงเวลา 6 วัน” (อัล-กุรอ่าน, อัล-ซุญตะหฺ : 4) ดังนั้นพระองค์คือพระผู้ทรงสร้าง และไม่ใช่สิ่งที่ถูกสร้างขึ้น” (Ibn ‘Abdullah Ibn Idris, 1812: 20)

สรุป

ตามหลักคำสอนปฐมภูมิแห่งอิสลาม หลักการศรัทธาตามที่ได้ประกาศโดยศาสดาแห่งอิสลามท่านแรก จนถึงท่านสุดท้ายนั้น ไม่เคยปรากฏความแตกต่างและการเปลี่ยนแปลงใดๆ ในเรื่องหลักการหรือแก่นสารของความศรัทธา คือความศรัทธาในความเป็นเอกะแห่งพระองค์อัลลอฮ์ในฐานะพระเจ้าผู้ทรงเอกะ

การที่อิสลามยืนยันยึดอยู่บนพื้นฐานของความศรัทธาที่มั่นคงดังกล่าว ทำให้เราทราบถึงความจริงอันเป็นลักษณะเด่นของศาสนาอิสลามประการหนึ่งว่า อิสลามคือศาสนาแห่งพระองค์อัลลอฮ์ และมนุษย์นั้นไม่มีสิทธิหรืออำนาจใดๆ ที่จะมากระทำการเปลี่ยนแปลงหลักการศรัทธาที่มาจากพระองค์อัลลอฮ์ผู้ทรงเอกะ ดังที่อัลลอฮ์ทรงยืนยันถึงเรื่องดังกล่าวใน อัล-กุรอ่าน ความว่า “แท้จริงนั้นศาสนาในทัศนะแห่งพระองค์อัลลอฮ์คือ อัล-อิสลาม” (อัล-กุรอ่าน, อาลี อิมรอน : 19) และคำตรัสของพระองค์อีก ความว่า “ศาสนาทูตและมวลผู้ศรัทธานั้น ย่อมศรัทธาในสิ่ง (คัมภีร์) ที่ถูกประทานลงมายังพวกเขา จากองค์อภิบาลของพวกเขา และทุกคนต่างก็มีความศรัทธามั่นในพระองค์อัลลอฮ์...” (อัล-กุรอ่าน, อัล-บาคอเราะหฺ : 285) และพระองค์ทรงตรัสอีก ความว่า “...เพราะว่าได้มีบรรดาศาสนทูตมาประกาศศาสนาแก่พวกเขา ต่อหน้าพวกเขาและเบื้องหลังพวกเขา พร้อมทั้งได้ห้ามปรามพวกเขาว่า ท่านทั้งหลายจงอย่านมัสการสิ่งอื่นใดนอกเหนือจากอัลลอฮ์...” (อัล-กุรอ่าน, ฟุศศิลัต, :14)

ตามคำสอนปฐมภูมิแห่งอิสลาม หลักการศรัทธาอิสลามนั้นมีทั้งหมด 6 ประการ ในจำนวนหลักการศรัทธาที่เหลืออีก 5 ประการนั้น ล้วนแต่ผูกพันกับหลักการศรัทธาในพระองค์อัลลอฮ์ทั้งสิ้น เพราะพระองค์อัลลอฮ์ คือผู้เป็นเจ้าของสารแห่งความศรัทธาในอิสลามทั้งหมด ฉะนั้นหากมีความศรัทธาในเอกองค์อัลลอฮ์แล้ว ย่อมจะมีความศรัทธาในหลักศรัทธาอีก 5 ประการด้วย ในทางกลับกันนั้น หากไม่ศรัทธาในพระองค์อัลลอฮ์ในฐานะพระผู้เป็นเจ้าของผู้ทรงเอกะแล้ว ความศรัทธาในหลักการอื่นๆ ก็จะไม่มีความหมาย เพราะจุดมุ่งหมายอันสูงสุดและความหมายของศาสนาอิสลามนั้น คือการนอบน้อม จำนนตนต่อเอกองค์อภิบาลผู้ทรงเอกะ

อย่างไรก็ตามหลังจากสมัยของศาสดามุฮัมมัดแล้ว (ขอความสันติสุขจงมีแด่ท่าน) ปัญหาอันละเอียดอ่อนปลีกย่อยเกี่ยวกับความศรัทธาได้ทวีคูณเรื่อยๆ เพราะอิทธิพลที่มาจากทั้งภายในและภายนอก จึงทำให้เกิดความหลากหลายในการตีความและทำความเข้าใจหลักการศรัทธาแห่งอิสลามปรากฏขึ้นอย่างชัดเจน

สำหรับการใช้เหตุผลทางปัญญาและข้อโต้แย้งเชิงตรรกวิทยานั้น อาจเรียกได้ว่าเป็นวิธีการทางปรัชญาอย่างชัดเจน เพราะโดยพื้นฐานแล้ว ปรัชญา คือสาขาวิชาที่ว่าด้วยการใช้ปัญญาและเหตุผลประกอบกัน ส่วนตรรกวิทยานั้น คือสาขาวิชาหนึ่งของปรัชญาบริสุทธิ์ที่สำคัญอีกด้วย⁹

สำหรับปวงปราชญ์มลายู รวมทั้งเชคดาเวด อัล-ฟาฏอนี ซึ่งนิยมการใช้เหตุผลทางปัญญาและวิธีการตรรกวิทยาเป็นเครื่องมือในการนำเสนอและถกประเด็นปัญหาความศรัทธานั้น มีทัศนะว่า ความศรัทธาในพระองค์อัลลอฮ์ที่ถูกต่องั้น ควรจะตั้งอยู่บนพื้นฐานของการรักษาและปกป้องความบริสุทธิ์แห่งพระองค์จากคุณลักษณะต่างๆ (ที่สามารถจะนำมาเทียบเคียง และมีความเหมือนหรือคล้ายคลึงกับสรรพสิ่งที่ถูกสร้างโดยพระองค์เอง) อันมีควรอย่างยิ่งสำหรับพระองค์อัลลอฮ์ใน

⁹ ปรัชญาบริสุทธิ์แบ่งออกเป็น 4 สาขาใหญ่ๆ คือ 1) อภิปรัชญา (Metaphysics) 2) ญาณวิทยาหรือทฤษฎีความรู้ (Epistemology) 3) ตรรกวิทยา (Logic) 4) คุณค่าวิทยาและจริยศาสตร์ (Axiology and Ethics) (กิริติ บุญเจือ, 2518; Douglas J., 1992 : 25; Frank, 1967.)

ฐานะพระเจ้าผู้ทรงเอกะ ผู้ทรงสร้างและผู้อภิบาลแห่งสากลโลก โดยการกำหนดคุณลักษณะเฉพาะแห่งพระองค์อีก 20 คุณลักษณะ ซึ่งนอกเหนือจากคุณลักษณะที่พระองค์ทรงตรัสไว้ด้วยพระองค์เองใน อัล-กุรอาน ตามนัยยะของพระนามแห่งพระองค์อัลลอฮ์อันวิจิตรทั้งหมด 99 พระนาม กับอีกหนึ่งพระนามคือ “อัลลอฮ์” จึงรวมกันเป็น 100 พระนามพอดี

นอกจากนี้บรรดาปราชญ์มลายูส่วนหนึ่ง รวมทั้งท่านเชคดาอุด อัล-ฟาฏอนี ยังได้นำวิธีการ “Ta’wil” หรือการตีความเชิงเปรียบเทียบ (Metaphorical Method) มาใช้ในการตีความคุณลักษณะแห่งพระองค์อัลลอฮ์ ที่อาจมีความหมายกำกวม คลุมเครือหรือคล้ายคลึง (Anthropomorphism) กับลักษณะของสรรพสิ่งอีกด้วย ซึ่งแม้ว่าวิธีการดังกล่าวนี้ไม่เคยปรากฏในรายงานของท่านศาสดาและบรรดาซอฮาบะฮ์ (สาวก) หลังจากท่านเคยใช้มาก่อนก็ตาม

(พระองค์อัลลอฮ์เท่านั้นคือผู้ทรงรอบรู้อยิ่ง)

เอกสารอ้างอิง

- กิริติ บุญเจือ. 2518 . **ปรัชญาสำหรับผู้เริ่มเรียน**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิชย์.
- . 2524. **ศัพท์ปรัชญาและตรรกศาสตร์**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน
- อุทัย จิรธมโม. 2534. “ทัศนะเรื่องกรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทและปัญหาเรื่องกรรมในสังคมชาวพุทธไทยปัจจุบัน”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา. บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย. (สำเนา)
- al-Buti, Sa’id Ramadan. 1991. **Fiqh Sirah al-Nabawiyyah**. (11th ed). Damascus: Dar al-Fikr.
- Al-Silly, Abd al-‘Aziz. 1993. **al-‘Aqidah al-Salafiyyah baina al-Imam Ibn Hanbal wa al-Imam Ibn Taimiyyah**. Cairo : Dar al-Mannar.

- Alston, William P. and Edward, Paul, eds. 1967. “Philosophy of Religion: Problem of Central Aims”, **Encyclopedia of Philosophy**. 6, 286.
- A. Malek, Mohd. Zamberi. 1994. **Pattani dalam Tamadun Melayu**. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Bin Ngah, Mohd. Nor. 1983. **Kitab Jawi : Islamic Thought of Malay Muslim Scholars**. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies.
- C. Reess, William. 1980. **Dictionary of Philosophy and Religioun**. USA: s.n.
- Che Daud, Ismail, ed. 1988. **Tokoh-Tokoh Ulama’ Semenanjung Melayu**. Vol. I. Kuala Lumpur : Majlis Ugama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan.
- Daudy, Ahmad. 1986. **Kuliah Falsafah Islam**. Jakarta : Bulan Bintang.
- Douglas J. Soccio, 1992. **Archetypes of Wisdom and Introduction to Philosophy**. New York : The Free Press.
- Frank, Tillman, ed. 1967. **Introductory Philosophy**. USA : s.n.
- Frolov, I., ed. 1984. **Dictionary of Philosophy**. Mosco : Progress Publishers.
- Haji Abdullah, Abdul Rahman. 1990. **Pemikiran Umat Islam di Nusantara: Sejarah dan Perkembangannya hingga Abad ke-19**. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Hanafi, A. 1983. **Theology Islam (Ilmu Kalam)**, Johore Bahru : Thinker’s Liblary.
- Ibn ‘Abdullah Ibn Idris, Shaikh Da’ud al-Fatani. 1812. **al-Durr al-Thamin**. Bangkok : Maktabah wa Matba’ah al-Nahdi wa al-Aulad.

- Nasution, Harun. 1986. **Teologi Islam**. Jakarta: UI-Press.
- Roolvink. R. 1975. **Bahasa Jawi**. Leiden: Universitaire Pers Leiden
- Wanteh, Wan Hashim. 1991. “Dunia Melayu dan Tersebar Luasnya Rumpunan Bangsa Melayu”, in **Dunia Melayu**, p. 10. Hasan, Mohd. Yusof, ed. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Zaqzuq, Muhammad Hamdi. 1984. **Daur al-Islam fi Tatauwur al-Fikr wa al-Falsafi**. Cairo: Maktabah al-Wahbah.

